

Κατασκευάζοντας τόπο στον κυβερνοχώρο: κόσμοι των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, όψεις της Ψηφιακής Ανθρωπολογίας και εθνογραφικής έρευνας

Βασιλική Παπαγεωργίου

Περίληψη

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να συνεισφέρει στη γενικότερη θεωρητική συζήτηση για την Ψηφιακή Ανθρωπολογία με έμφαση στη μελέτη των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Σε ένα πρώτο επίπεδο, επισημαίνονται θεωρητικά, αναλυτικά και μεθοδολογικά ζητήματα που έχουν αναδειχτεί σε μια αγγλόφωνη κυρίως βιβλιογραφία τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Αυτά αφορούν κατά βάση: α) στο είδος της προβληματικής και των θεματικών που δυνητικά μπορεί να περιλάβει το πεδίο μιας Ψηφιακής Ανθρωπολογίας ή Ανθρωπολογίας του Κυβερνοχώρου, β) στις διαστάσεις μιας σύνθετης καθημερινότητας που συνίσταται πλέον στη διαρκή εναλλαγή της ανθρώπινης δράσης ανάμεσα σε *online* και *offline* περιβάλλοντα και γ) στη διαχείριση από τη μεριά των ερευνητών της εθνογραφικής πρακτικής σε συνθήκες εμπλοκής στον κυβερνοχώρο. Υποστηρίζεται ότι ο κυβερνοχώρος νοηματοδοτείται πολιτισμικά από τη δημιουργική δράση των υποκειμένων, που κατασκευάζουν κόσμους και κοινότητες, συγκροτούν ταυτότητες, μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών και ψηφιακών μέσων και μέσω της ποικίλης εμπλοκής τους και των διαφοροποιημένων πρακτικών τους. Συγκεκριμένα, σε αυτό το άρθρο, η περίπτωση ενός ιστότοπου («ομάδας φίλων» στο Facebook) διαχείρισης φωτογραφικού υλικού γύρω από την πόλη της Πάτρας και η αντίστοιχη *online* κοινότητα θα χρησιμοποιηθεί για να αναδειχτούν διαστάσεις ενός ανθρωπολογικού/εθνογραφικού εγχειρήματος προσέγγισης του κυβερνοπολιτισμού/πολιτισμού του κυβερνοχώρου. Προτείνεται η εθνογραφική έρευνα σε *online* περιβάλλον και η προσέγγιση της συγκεκριμένης σελίδας Facebook μέσα από το συμπληρωματικό σχεσιακό δίπολο αναπαράστασης/επιτέλεσης.

Λέξεις-κλειδιά: Ψηφιακή Ανθρωπολογία, Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, εθνογραφία, κυβερνοχώρος, κυβερνοπολιτισμός, κοινότητα, κοινωνικότητα

Constructing place in cyberspace: worlds of Social Media, aspects of Digital Anthropology and ethnographic research

Vasiliki Papageorgiou

Abstract

This article aims to contribute to the general theoretical debate on Digital Anthropology with emphasis on the study of Social Media. Initially, theoretical, analytical and methodological issues developed in a mainly Anglophone literature over the last two decades are highlighted. These are related to: a) the type of themes and arguments that the field of Digital Anthropology/Anthropology of Cyberspace may cover, b) complex dimensions of the modern daily life characterised by constant rotation between online and offline environments and c) researchers' management of ethnographic practice in online environments/cyberspace. It is argued that cyberspace becomes meaningful through the creative action of subjects who construct worlds, communities and identities by exploiting new technologies and digital media, in their diverse engagement and differentiated practices. Specifically, I will use the case of a Facebook website ("friends group") which manages photographic material concerning Patras and of the corresponding online community, in order to illustrate dimensions of an anthropological/ethnographic endeavor to explore cyberculture. Thus, this paper reflects on implications of conducting ethnographic research in a social networking website and explores users' participation in a specific Facebook page utilising the binary pair of the relational and complementary concepts of representation/performance.

Keywords: Digital Anthropology, Social Media, cyberspace, cyberculture, ethnography, community, sociability.

Εισαγωγικά: Ψηφιακή Ανθρωπολογία, κυβερνοπολιτισμός και κυβερνοχώρος

Στο εμβληματικό του άρθρο, «Welcome to Cyberia: notes on the anthropology of cyberculture», αρκετά πρώιμα, το 1994 ήδη, ο Arturo Escobar, χρησιμοποιεί τον όρο κυβερνοπολιτισμός, για να αναλύσει θεμελιώδεις μετασχηματισμούς στη δομή και στο νόημα των σύγχρονων κοινωνιών, που προκαλούνται από τις τεχνολογίες υπολογιστή, και προκειμένου να εισηγηθεί το περίγραμμα ενός νέου πεδίου ανθρωπολογικής πρακτικής.¹ Έκτοτε, οι όροι κυβερνοχώρος και κυβερνοπολιτισμός τείνουν να χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν συγκλίνουσες όψεις του ψηφιακού πολιτισμού που μελετούν οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι (Budka & Kremser 2004). Παράλληλα, όντως, άνοιξε ορμητικά ο δρόμος προς νέους προσανατολισμούς έρευνας και μελέτης, σε ανταπόκριση στους πρωτόγνωρους μετασχηματισμούς του τεχνοπολιτισμού που παρατηρούνται τις δύο τελευταίες τουλάχιστον δεκαετίες.

Η Ψηφιακή Ανθρωπολογία ή Κυβερνοανθρωπολογία αποτελεί ένα, σχετικά, πρόσφατο αλλά και ταχέως αναπτυσσόμενο πεδίο στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία.² Στο πλαίσιο της σχετικής συζήτησης που διεξάγεται στον ακαδημαϊκό χώρο, γύρω από την ανάγκη προσδιορισμού του, έχουν αναδειχτεί μια σειρά από ζητήματα που αφορούν σε ορισμούς και στα κατάλληλα θεωρητικά, αναλυτικά και μεθοδολογικά πλαίσια. Παράλληλα, η συζήτηση αυτή τροφοδοτείται από τις εξελίξεις σε άλλους γνωστικούς κλάδους, όπως των τεχνολογιών, των μέσων και της επικοινωνίας, και εμπλουτίζει τους προβληματισμούς στο εσωτερικό της ίδιας της Ανθρωπολογίας για τα πολιτισμικά φαινόμενα και τις διαδικασίες σήμερα, σε έναν τεχνολογικά διαμεσολαβημένο και διαδικτυακά συνδεδεμένο κόσμο.³

Μια γενική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας υποδεικνύει, ότι οι θεματικές στις οποίες εμπλέκεται η Ψηφιακή Ανθρωπολογία, εστιάζουν στις σχέσεις ανάμεσα στο ανθρώπινο και το ψηφιακό, σε ζητήματα μετασχηματισμών που θέτει η διείσδυση των νέων μέσων και τεχνολογιών στην κοινωνική ζωή, στη χρήση και οικειοποίηση αυτών, στις κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της εμπλοκής στον κυβερνοχώρο (Coleman, 2010· Horst & Miller, 2012).⁴ Αντίστοιχα, υιοθετείται η

¹ Για μια χαρτογράφηση του τεχνοπολιτισμικού παραδείγματος και της ειδικής σχέσης της ανθρωπολογίας, βλ. αναλυτικά Αθανασίου, 2004.

² Ένας οδηγός βιβλιογραφίας για την Ψηφιακή Ανθρωπολογία, χωρισμένος σε περιόδους και θεματικές του ανθρωπολόγου Tom Boellstorff, είναι εξαιρετικά εμπειριστωμένο (Boellstorff, 2013).

³ Χαρακτηριστικά αναφέρει το δυναμικό διαδικτυακό επιστημονικό δίκτυο «The Media Anthropology Network», της European Association of Social Anthropologists (EASA), που συνδυάζει την προσέγγιση της Ανθρωπολογίας των Μέσων με τη θεωρητική διερεύνηση και συζήτηση γύρω από ζητήματα νέων μέσων, τεχνολογιών και διαδικτύου. Βλ. τον σχετικό ιστότοπο, <http://www.media-anthropology.net/>

⁴ Υπογραμμίζω εδώ τη δουλειά του ανθρωπολόγου του υλικού πολιτισμού και της κατανάλωσης Daniel Miller, του οποίου η στροφή τα τελευταία χρόνια προς την Ψηφιακή Ανθρωπολογία και η συμβολή του σε αυτήν είναι καταλυτικής σημασίας. Ο Miller επεκτείνει τη μακροχρόνια επιτόπιο έρευνα στο Trinidad, για να μελετήσει διαστάσεις της χρήσης του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης όπως το Facebook στην ίδια περιοχή (βλ. αναλυτικά: Miller & Slater, 2000· Miller, 2011). Στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον και ο αντίκτυπος της σχετικής συζήτησης είναι σαφώς πιο περιορισμένος. Σημαντική είναι η συλλογική δουλειά *Πολιτισμοί του διαδικτύου* (Αυδίκος, 2016) που αποτελεί καρπό σχετικού συνεδρίου που οργάνωσε το

εθνογραφική μέθοδος, αφού θεωρείται κατάλληλη για επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση με τις αναλογίες μιας κλασικής εθνογραφίας. Η εστίαση των ανθρωπολόγων στη θεματική είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς κατευθύνει το αναλυτικό πλαίσιο και καθοδηγεί την εθνογραφική έρευνα, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια (Boellstorff κ.ά., 2012: 52).

Σε σχέση με τα παραπάνω, εντοπίζουμε δύο καίρια σημεία προβληματικής να έχουν αναπτυχθεί. Το πρώτο αφορά στη διάκριση ανάμεσα στον «πραγματικό» και «ψηφιακό» ή «εικονικό» (*virtual*) κόσμο. Μια τέτοια οντολογική διάκριση συνεπάγεται τη φετιχοποίηση του προ-ψηφιακού ως «αυθεντικού» και την ύπαρξη ξεχωριστών πολιτισμικών συμπάντων. Απορρίπτεται, έτσι, ως αναλυτική αρχή, από τους ανθρωπολόγους, θεωρώντας, από τη μία, πως οι δυο κόσμοι αλληλοδιαπλέκονται, ενώ, από την άλλη, πως ο κυβερνοχώρος αποτελεί πεδίο πραγματικής ζωής και δράσης. Στο σημείο αυτό, θα επιστρέψουμε στη συνέχεια. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, διακρίνουμε μια συνδυαστική και ολιστική προσέγγιση του κυβερνοπολιτισμού.

Ένα δεύτερο σημείο προβληματισμού αφορά στο είδος της εθνογραφικής έρευνας που θα διεξαχθεί. Οι έρευνες που εντάσσονται ευρύτερα στο πεδίο της Ψηφιακής Ανθρωπολογίας μοιράζονται ανάμεσα σε αυτές που έχουν μια αποκλειστική εστίαση στον κυβερνοχώρο και σε αυτές που συνδυάζουν *online* και *offline* συμμετοχική παρατήρηση. Η κυρίαρχη εμπειρική παραδοχή ότι είμαστε συνεχώς «διασυνδεδεμένοι», ότι όλη μας η δράση και η επενέργεια στον κοινωνικό κόσμο διαμεσολαβείται από τις νέες τεχνολογίες, ώστε με δυσκολία μπορεί να απομονωθεί το ψηφιακό από το «φυσικό» περιβάλλον, κατευθύνει πολλές έρευνες στην εφαρμογή συνδυασμού *online* με *offline* συμμετοχική παρατήρηση. Ο εθνογράφος θα πρέπει διερευνητικά να προσεγγίσει την περιοχή της εθνογραφίας του, η οποία ενδέχεται να συνδυάζει διαδρομές μέσα και έξω από τον κυβερνοχώρο, σε φυσικούς τόπους και διαδικτυακούς ιστότοπους, ψάχνοντας τα ίχνη της δραστηριότητας των χρηστών και του υλικού που παράγουν ή διακινούν.

Ένα καλό παράδειγμα εδώ αποτελεί το θέμα των κοινωνικών κινημάτων και του ακτιβισμού που έχει ήδη προσελκύει πολλούς ανθρωπολόγους. Οι Postill και Pink διεξήγαν εθνογραφική έρευνα το 2010 στους ακτιβιστές και τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονταν τότε στη Βαρκελώνη. Παράλληλα, διεύρυναν το πεδίο της επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης στη μελέτη της χρήσης των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης στο πλαίσιο ανάπτυξης νέων μορφών πολιτικής συμμετοχής για τους ακτιβιστές (Postill & Pink, 2012).

Ανάμεσα στο έργο νέων ανθρωπολόγων του ψηφιακού πολιτισμού, αξίζει να αναφερθεί η εθνογραφική εμπειρία του Philipp Budka. Ο ίδιος αναφέρει ότι διεξήγε αποκλειστικά *online* έρευνα στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής διατριβής του, εστιάζοντας στους τρόπους που απομονωμένες ιθαγενείς κοινότητες στο Οντάριο του Καναδά κάνουν χρήση του *internet*, διασυνδέονται και

τμήμα Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παν/μίου Θεσσαλίας με θέμα *Λαϊκός Πολιτισμός και Διαδίκτυο* στις 6 και 7 Νοεμβρίου 2013, στον Βόλο. Επίσης, στο πρόγραμμα σπουδών του εν λόγω Τμήματος, εντάσσονται μαθήματα Ψηφιακής Ανθρωπολογίας και Εθνογραφίας (βλ. σχετικά το άρθρο της Πηνελόπης Παπαηλία στον ίδιο τόμο).

αναπαριστούν τις ομάδες τους στον κυβερνοχώρο. Η εθνογραφική μεθοδολογία που χρησιμοποιήσε περιέλαβε *online* συμμετοχική παρατήρηση, ερωτηματολογία και εθνογραφική κειμενική ανάλυση (Budka & Kremser, 2004: 219). Αργότερα, όμως, θεώρησε σκόπιμο να την επεκτείνει και να τη συνδυάσει με *offline* περιβάλλοντα, προκειμένου να καταγράψει τη δράση των ιθαγενών γύρω από τη συντήρηση των υποδομών τεχνολογίας στις περιοχές τους, τις συνεργασίες με μη κυβερνητικές οργανώσεις και κάποιες εταιρείες τηλεπικοινωνιών στην κατεύθυνση των πολιτικών της κοινότητας για ενδυνάμωση (Budka, 2015).

Αποκλειστικά *online* έρευνες συνηθέστερα απαντώνται στην περίπτωση ιστότοπων ή κοινοτήτων οργανωμένων γύρω από συγκεκριμένες θεματικές ή «τόπους» συνάντησης, και, ειδικότερα, όταν το κατεξοχήν πεδίο δράσης για την εστίαση μιας συγκεκριμένης θεματικής είναι ο κυβερνοχώρος (Garcia κ.ά., 2009: 55). Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, η εθνογραφία υπηρετεί τις θεωρητικές αρχές ενός ολιστικού αναλυτικού πλαισίου, που εντάσσει το *online* σε ένα ευρύτερο, ενιαίο πολιτισμικό συμφραζόμενο και συμπεριέχον. Παράδειγμα μιας τέτοιου είδους έρευνας αποτελεί η εθνογραφική εμπύθιση στον τρισδιάστατο εικονικό κόσμο του *Second Life*, που διεξήγε ο ανθρωπολόγος Tom Boellstroff. Με προηγούμενη επιτόπια εθνογραφική εμπειρία στην Ινδονησία, αποφάσισε, στρεφόμενος προς την Ψηφιακή Ανθρωπολογία, να εφαρμόσει συμμετοχική παρατήρηση αποκλειστικά στον εικονικό χώρο του παιχνιδιού, μέσω της χρήσης του δικού του *Avatar* (Boellstroff, 2008).

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση εθνογραφίας του διαδικτύου, και πολύ κοντά στο πλαίσιο αυτής που θα παρουσιάσω στη συνέχεια, η μελέτη της Anna Haverinen πάνω σε ιστότοπους και Facebook σελίδες πένθους και αφιερωματικές στη μνήμη προσφιλών τεθνεώτων προσώπων, στο πλαίσιο της διδακτορικής της έρευνας (Haverinen, 2015α). Χώρος, τόπος, ταυτότητα και κοινότητα εξετάζονται μέσα από την διαχείριση και νοηματοδότηση του πένθους, του θανάτου, της μνήμης και την επιτέλεση συλλογικών τελετουργιών θρήνου στα εικονικά περιβάλλοντα του κυβερνοχώρου. Η Haverinen διεξάγει αποκλειστικά *online* εθνογραφία, χρησιμοποιώντας η ίδια τεχνολογίες του διαδικτύου και εφαρμογές, όπως προσωπικό ιστολόγιο έρευνας, προκειμένου να προσελκύσει ικανοποιητικά τους πληροφορητές της, ή δημιουργία *Avatar* σε εικονικούς κόσμους στους οποίους συμμετείχε στη διάρκεια της έρευνας, για να μελετήσει τη θρηνητική συμπεριφορά.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι διεξήγε μακροχρόνια σε βάθος συμμετοχική παρατήρηση σε ομάδες ή/και προφίλ χρηστών Facebook, σε ιστότοπους σχετικού περιεχομένου σε συνδυασμό με άλλες έρευνες *online* (π.χ. συμπλήρωση ερωτηματολογίων, συνεντεύξεις). Αξιοποίησε, επίσης, αυτό που αποκαλεί «αυτό- εθνογραφία», καταγράφοντας και τη δική της εμπειρία για την απώλεια φίλου της. Για τους ανθρώπους που πενθούν, θρηνούν και τιμούν τα οικεία τους πρόσωπα, το διαδίκτυο, και ιδιαίτερα οι χώροι κοινωνικής δικτύωσης όπως το Facebook, γίνονται μέρος της πραγματικής τους

ζωής, παρέχοντας μέσα έκφρασης ατομικής και συλλογικής ταυτότητας σε κοινότητες/τόπους διαχείρισης της οδύνης.⁵

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στον κυβερνοχώρο

Ενώ, όπως είδαμε, δεν μπορεί να ισχύσει μια αναλυτική διάκριση πραγματικού/εικονικού, επιβάλλεται να ληφθούν, παρ' όλα αυτά, υπόψη ορισμένες αρχές που συγκροτούν την ιδιαιτερότητα του κυβερνοχώρου. Σύμφωνα με τον Boellstorff, χρειάζεται να δούμε πιο προσεχτικά τα όρια διάκρισης ανάμεσα στον ψηφιακό και πραγματικό κόσμο (Boellstorff, 2012). Δίχως να υπερβάλλουμε στον ισχυρισμό περί μιας γενικότερης συνθήκης «ανάμειξης» αυτών των δύο, μια κυρίαρχη εμπειρικά διαπίστωση, όπως είδαμε στα προηγούμενα, είναι ότι πρέπει να εξετάζουμε των κυβερνοπολιτισμό μέσα από τους δικούς του όρους συγκρότησης (Boellstorff, 2012: 41). Στη συνέχεια, θα εξηγήσω το περίγραμμα μιας τέτοιας συνθήκης μέσα από ένα προνομιακό πεδίο μελέτης του κυβερνοχώρου, τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (*Social Media*).

Τα *Social Media* έχουν αποδοθεί στην ελληνική γλώσσα ως Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, δηλαδή, μέσα (*media*) και κοινωνικά δίκτυα (*social networks*) που βασίζονται στις τεχνολογίες υπολογιστών και διαδικτύου. Έτσι, η ελληνική απόδοση προσεγγίζει τους δύο όρους που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά ή ταυτίζονται στην αγγλόφωνη ορολογία: *Social Networking Sites* και *Social Media*, ενώ οι διαφορές τους είναι οριακές. Τα *Social Media*, με την έκρηξη της τεχνολογίας *Web 2.0*, προς τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 2000, επιτρέπουν περισσότερες δυνατότητες κοινωνικής δικτύωσης μέσω των εφαρμογών τους και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη διαδραστική επικοινωνία και στα εργαλεία παραγωγής και διαμοιρασμού περιεχομένου, και, έτσι μετατρέπονται σε *Social Networking Sites*. Οι τεχνικές δυνατότητες των *Web 2.0* εφαρμογών, που διαδέχονται το πιο στατικό *Web 1.0*, έφεραν μαζικά στο προσκήνιο την ιδέα της *online* κοινότητας, που υπήρχε υποτυπωδώς κατά τα προηγούμενα στάδια της ανάπτυξης του διαδικτύου (βλ. αναλυτικά Ellison & Boyd 2013).⁶

Ο κυβερνοχώρος αποτελεί ένα συμβολικό χώρο που νοηματοδοτείται από τη δράση των υποκειμένων (Dodge & Kitchin, 2000). Στον κυβερνοχώρο μπορούν να συγκροτούνται κόσμοι μέσα από τις επιμέρους κοινότητες των κοινωνικών δικτύων, που επέχουν θέση «φαντασιακών κοινοτήτων», και όπου οι ταυτότητες κατασκευάζονται σε βάση διαφορετική από μια κοινότητα εδαφοποιημένη ή παρουσία (Αθανασίου, 2004: 63).

Ένα άυλο ψηφιακό περιβάλλον συμβολοποιείται, έτσι, από τα δρώντα υποκείμενα /χρήστες. Η έννοια του «χρήστη» – σε αντίθεση με αυτή του «χειριστή» – εμπεριέχει τη δυνατότητα δημιουργικής επενέργειας στο ψηφιακό περιβάλλον/ανοιχτή πλατφόρμα δυνατών χρήσεων, είναι συνάρτηση της

⁵ Πρόκειται για έρευνα στο πλαίσιο της διδακτορικής της διατριβής, η οποία αποτελεί μία από τις πολύ καλές και αναλυτικές βιβλιογραφικές πηγές-οδηγούς πάνω σε ζητήματα σύγχρονης *online* Εθνογραφίας (βλ. Haverinen, 2014).

⁶ Ανάμεσα στα πιο δημοφιλή *Social Media* σήμερα περιλαμβάνονται τα *Facebook*, *YouTube*, *Instagram*, *Tumblr*, *Twitter* και *Pinterest*.

τεχνολογίας της πληροφορίας και επικοινωνίας (ΤΠΕ) και υπογραμμίζει το διαδραστικό χαρακτήρα της (Κουζέλης, 2005). Στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης η επικοινωνία είναι διαμεσολαβημένη και διαδραστική: οι χρήστες διαχειρίζονται και αξιοποιούν τις ποικίλες εφαρμογές, επεξεργάζονται και διαμοιράζονται πολυμεσικό υλικό, είναι δημιουργοί πολιτισμικού περιεχομένου, με μια έννοια, ποικίλων πολιτιστικών αναπαραστάσεων.

Η έννοια της διαδραστικής επικοινωνίας, που προέρχεται από τα πολιτισμικά μοντέλα επικοινωνίας τα οποία δίνουν έμφαση στην ενεργό συμμετοχή των υποκειμένων και στην διαπροσωπική επικοινωνία, εμπλουτίστηκε από τη θεωρία των μέσων (ιδιαίτερα των νέων μέσων) και των εξελίξεων στους χώρους των μουσείων και των πολιτιστικών βιομηχανιών (Geismar, 2012).

Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης έχουν μια διττή όψη, η οποία θα πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ, ενώ θα αναπτυχθεί στη διερευνητική περίπτωση που παρουσιάζω στα επόμενα. Είναι, καταρχήν, μέσα που διαμεσολαβούν την εμπειρία του κοινωνικού κόσμου, καθώς καταναλώνονται από το κοινό, όπως γενικότερα ισχύει στα μαζικά μέσα (*mass media*). Παράλληλα, το κοινό τα κατασκευάζει ως τέτοια, με τη διαδραστική συμμετοχική του δράση, είναι δηλαδή ταυτόχρονα καταναλωτής και παραγωγός μαζί. Όπως αναφέρει ο ανθρωπολόγος Daniel Miller, όσον αφορά στην ψηφιακή τεχνολογία, τα όρια μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης είναι δυσδιάκριτα, ιδιαίτερα δε σε ιστότοπους/μέσα όπως το *YouTube* ή το *Wikipedia* (Miller, 2012: 347).

Υπό αυτό το αναλυτικό πρίσμα, η αναλογία του συμμετοχικού ιστότοπου ενός κοινωνικού δικτύου, όπως το Facebook, με «σκηνικό» αναπαραστατικής όσο και επιτελεστικής δράσης, ένα πλαίσιο αλληλοδράσεων το οποίο επιτρέπει στα δρώντα υποκείμενα να κατασκευάζουν τον κοινωνικό τους κόσμο, προτείνεται ως εξαιρετικά χρήσιμη, όπως θα φανεί στην συνέχεια της μελέτης.⁷ Θα πρέπει, έτσι, να υπογραμμιστεί ότι τα δρώντα υποκείμενα στο διαδίκτυο είναι χρήστες, οι οποίοι δημιουργούν πολιτισμικό περιεχόμενο, ακόμη κι αν αυτό αφορά σε ένα απλό σχόλιο ή στην ανάρτηση μιας φωτογραφίας. Ιδιαίτερα, όμως, στην περίπτωση που έχουμε τη δημιουργία ιστότοπων με εστιασμένο περιεχόμενο, εκεί μπορεί να δοθεί έμφαση στην αναπαράσταση, στους τρόπους που κατασκευάζονται οι ιστότοποι ως πολιτισμικά κείμενα, ως πολιτιστικές αναπαραστάσεις.⁸ Παράλληλα, δηλαδή, με το να μελετήσουμε τη δράση και την εμπλοκή με τον κυβερνοπολιτισμό των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης ως επιτέλεση, με μια έννοια, θα πρέπει να τη δούμε και ως αναπαράσταση, μελετώντας το «κείμενο» που δημιουργείται ως πολιτισμικό προϊόν.

Καθώς τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης αναμορφώνονται διαρκώς τα τελευταία χρόνια, προσφέροντας βελτιωμένες τεχνικές δυνατότητες και εφαρμογές και γίνονται ολοένα και περισσότερο αναπόσπαστο μέρος μιας εναλλασσόμενα και δυσδιάκριτα *online/offline* καθημερινότητας, η

⁷ Για το σχεσιακό δίπολο αναπαράστασης - επιτέλεσης, βλ. το κείμενο της Μυριβήλη, «Από την αναπαράσταση στην επιτέλεση», (Μυριβήλη, 2006).

⁸ Για την έννοια της πολιτιστικής αναπαράστασης βλ. τα άρθρα του Δημήτρη Παπαγεωργίου «Παραστάσεις και αναπαραστάσεις: η επιτέλεση (performance) του 'πολιτισμού' και του 'πολιτιστικού θεάματος'» (2005) και «Η πολιτιστική αναπαράσταση: προβλήματα και προοπτικές» (2006).

ενθουσιώδης υποδοχή τους από τη μεριά των ερευνητών δείχνει αναπόφευκτη.⁹ Οι προκλήσεις που θέτουν τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης στην εθνογραφική έρευνα έχουν συζητηθεί επαρκώς στη σχετική βιβλιογραφία (βλ.: Garcia κ.ά., 2009· Kozinets, 2010· Boellstorff κ.ά., 2012· Hine, 2015· Varis, 2015· Haverinen 2015β). Κάποια από τα κύρια ερωτήματα που τίθενται αφορούν στο είδος και στη διαχείριση των δεδομένων που πρέπει να συλλεχθούν. Πώς πρέπει να αντιμετωπιστεί η ειδική μορφή τους, που συνίσταται σε οπτικοακουστικό υλικό, κείμενο και άλλες φόρμες αναπαραστάσεων (π.χ. τα λεγόμενα *emojicons*), ενώ παράλληλα είναι ρευστή (οι χρήστες μπορούν π.χ. να σβήνουν τα ίχνη τους, να επεξεργάζονται τις αναρτήσεις τους υστερόχρονα κ.λπ.);

Πολύ, δε, περισσότερο, υπάρχει ένας έντονος προβληματισμός για τη διεξαγωγή συμμετοχικής δια ζώσης παρατήρησης, παραδοσιακά προσδεμένης στην ανθρωπολογική-εθνογραφική πρακτική, και την εφαρμογή της στο διαδικτυακό ψηφιακό περιβάλλον, με χαρακτήρα ασύγχρονης, όχι πρόσωπο με πρόσωπο, επικοινωνίας. Οι ανθρωπολόγοι, σήμερα, συναινούν προς την αναγκαιότητα προσωπικής εμπύθισης, άμεσης εμπειρίας και παρατήρησης στο «εικονικό» περιβάλλον του κυβερνοχώρου.

Επίσης, κάποια ζητήματα ηθικής και αρχών δεοντολογίας απασχολούν συχνά τη σχετική βιβλιογραφία. Ερωτήματα που αφορούν στο πώς πρέπει να εμφανίζεται ο εθνογράφος ως πρόσωπο στο διαδίκτυο και πώς πρέπει να χειρίζεται την ταυτότητα των εικονικών χρηστών ή/και την ανωνυμία των ερευνητικών υποκειμένων είναι κεντρικά εδώ. Εξάλλου, τα ασαφή όρια ανάμεσα στο δημόσιο/ιδιωτικό στον κυβερνοχώρο καθιστούν διόλου αμελητέα την επιφύλαξη των εθνογράφων σχετικά με τη χρήση διαδικτυακών δεδομένων. Οι προτάσεις ποικίλλουν, χωρίς να υπάρχει ένα κοινώς αποδεκτό μοντέλο εμπλοκής του ερευνητή, όπως αναλύεται στην επόμενη ενότητα.

Στη συνέχεια, στο κείμενο που ακολουθεί την ευρύτερη θεωρητική πλαισίωση, εφαρμόζω, πραγματεύομαι και συζητώ αρχές της Ψηφιακής Ανθρωπολογίας και διαδικτυακής εθνογραφίας σε μια συγκεκριμένη περίπτωση. Πρόκειται για ιστοσελίδα του Facebook, μια ομάδα φίλων που συγκροτεί *online* κοινότητα γύρω από τον τόπο και, ειδικότερα, την πολιτιστική κληρονομιά, μνήμη και ταυτότητα της πόλης της Πάτρας.

Η προβληματική γύρω από την ηθική της εθνογραφικής έρευνας διαδικτύου

Ανάμεσα στους ερευνητές του διαδικτύου, και κυρίως σε αυτούς που εστιάζουν στις *online* κοινότητες, μία από τις κυρίαρχες προβληματικές και συζητήσεις αφορά σε ζητήματα πρακτικής γύρω από τους ηθικά αποδεκτούς τρόπους διεξαγωγής μιας εθνογραφικής έρευνας στο ψηφιακό περιβάλλον του κυβερνοχώρου.

⁹ Δηλωτικό της τάσης αυτής το φιλόδοξο «Why we post project» στο UCL, ένα δια-εθνικό ανθρωπολογικό εγχείρημα, που διερευνά το ρόλο και τις συνέπειες της χρήσης των social media στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Πραγματοποιήθηκε με την παραμονή εννέα ανθρωπολόγων για 15 μήνες σε εννέα διαφορετικές κοινότητες ανά τον κόσμο (βλ. τον αντίστοιχο ιστότοπο: <http://www.ucl.ac.uk/why-we-post>). Παράλληλα, έχει εκδοθεί και είναι ηλεκτρονικά διαθέσιμο το πρώτο βιβλίο της σχετικής σειράς: *How the World Changed Social Media* (2016).

Αναπόσπαστο μέρος της εθνογραφικής διαδικασίας, όπως όλοι γνωρίζουμε, αποτελεί η μέριμνα για τη διασφάλιση ορισμένων θεμελιωδών αρχών ηθικής. Η εθνογραφία στον κυβερνοχώρο μοιράζεται τις ίδιες ανησυχίες με την «εντοπισμένη» εθνογραφία σε φυσικά περιβάλλοντα, όσον αφορά στα ζητήματα ηθικής, αλλά, όπως είναι αναμενόμενο, νέα δεδομένα έχουν προστεθεί στη συζήτηση. Παρόλο που τα ίδια ζητούμενα ενδέχεται να αντιμετωπίζονται με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με την ιδιαιτερότητα της κάθε περίπτωσης, διακρίνεται μία σύγκλιση σε δύο κεντρικά σημεία αναφοράς στη σχετική συζήτηση (Pfeil & Zaphiris, 2010).

Το πρώτο σημείο, αφορά στην προβληματική περί της δημόσιας ή ιδιωτικής φύσης του διαδικτύου. Είναι ο οποιοσδήποτε ιστότοπος προσπελάσιμος από τον ερευνητή ή εμπίπτει σε καθεστώς ιδιωτικότητας; Ιστότοποι που έχουν δημόσια πρόσβαση, όπως τα blog ή τα δημόσια ορατά σχόλια σε ηλεκτρονικά περιοδικά και σε σελίδες στο Facebook, θα μπορούσαν να θεωρηθούν πιο εύκολα στην ηθική διαχείρισή τους, σε σύγκριση, για παράδειγμα, με τους διαλόγους σε υπηρεσίες *chatrooms* ή σε *forums* όπου η συμμετοχή γίνεται με εγγραφή;

Το δεύτερο σημείο, αφορά στο γενικότερο ζήτημα της συγκατάθεσης του ερευνώμενου, με το συνακόλουθο δικαίωμα της γνώσης του πάνω στις παραμέτρους της έρευνας, όπως τα στοιχεία που θα αξιοποιηθούν και οι σκοποί της έρευνας ή η ταυτότητα του ερευνητή, τόσο η *online* όσο και η *offline*. Ένα σημαντικό ερώτημα που τίθεται εδώ αφορά σε ποιον/ποιους πρέπει να γνωστοποιείται η έρευνα και οι συνθήκες διεξαγωγής της. Αρκεί η ενημέρωση κάποιων σημαντικών προσώπων (π.χ. του διαχειριστή μιας σελίδας); Είναι ηθικά αποδεκτή η πρακτική της κρυφής παρακολούθησης που έχει χρησιμοποιηθεί από εθνογράφους προκειμένου να αποκομίσουν ερευνητικά οφέλη, εκεί που η διασφάλιση της καθολικής συναίνεσης του σώματος των *online* συμμετεχόντων θα ήταν δύσκολη; Ακόμη, πώς είναι δυνατό να συγκατατεθούν όλα τα χιλιάδες μέλη μιας *online* ομάδας/κοινότητας; Και αν συγκατατεθεί έστω και ένα μέρος αυτών, ποια θα είναι η συμπεριφορά τους και οι αντιδράσεις τους, δεδομένου ότι γνωρίζουν ότι παρακολουθούνται (Sveningsson, 2003);

Η εθνογραφική έρευνα, γενικότερα σε συνθήκες των ρευστών ψηφιακών κόσμων και της πολυτοπικότητας, δεν είναι εύκολο να καταθέτει συνεχώς σε μια εξαντλητική ανάλυση το τι ακριβώς κάνει ή τι θα καταγράψει σε όλους τους πιθανούς συμμετέχοντες. Με αυστηρά κριτήρια κινδυνεύουμε να καταστήσουμε το διαδίκτυο – ή καλύτερα τον κυβερνοχώρο – απροσπέλαστο πεδίο έρευνας. Όπως επισημαίνει ο Luc Pauwels (2006), οι ανθρωπολόγοι εισέρχονται στον κυβερνοχώρο με τη δύναμη και την ασυγκράτητη όρεξη των απεριόριστων δυνατοτήτων για έρευνα και καταγραφή των πάντων, εφόσον ο ψηφιακός κόσμος σου επιτρέπει να κυκλοφορείς χωρίς να είσαι ορατός ή όντας μεταμφιεσμένος. Παράλληλα, νέα δεδομένα σχετικά με τους κώδικες δεοντολογίας, τη χρήση προσωπικών δεδομένων, την κυκλοφορία/διαμοιρασμό του υλικού (π.χ. φωτογραφίες) στο διαδίκτυο, καθιστούν ευαίσθητες τις ισορροπίες που χρειάζεται να κρατήσει ο ερευνητής, χωρίς όμως η ανησυχία για το ηθικό μέρος της ερευνητικής διαδικασίας να μεγεθύνεται τόσο, ώστε να καθίσταται ανασταλτικός παράγοντας στη διεξαγωγή της (Pauwels, 2006).

Συνολικά, μια επισκόπηση της προβληματικής σε μελέτες που αξιοποίησαν *online* εθνογραφική έρευνα, δείχνει ότι ο σεβασμός και η προστασία της υπό διερεύνηση κοινότητας, θεωρείται το πρωτεύων ηθικό μέλημα (García κ.ά., 2009). Υπό αυτό το πρίσμα και προς διευκόλυνση της συζήτησης θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο κατηγορίες διαχείρισης των ηθικών παραμέτρων της εθνογραφικής μας έρευνας.

Στην πρώτη ανήκουν οι έρευνες όπου η έκθεση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων (π.χ. σεξουαλικός προσανατολισμός, πολιτικές απόψεις) μπορεί να προσβάλει με κάποιον τρόπο ή να θέσει σε απειλή και ενδεχόμενο κίνδυνο τα ερευνώμενα άτομα. Εδώ, ανήκουν και οι περιπτώσεις *online* κοινοτήτων γύρω από δύσκολα, ιδιαίτερα θέματα, όπως ομάδες πασχόντων από καρκίνο. Σε τέτοιες συνθήκες, θεωρείται αναγκαία η γνωστοποίηση της έρευνας και κάθε παράμετρος που θα καταστήσει πλήρως ενημέρους τους συμμετέχοντες σχετικά με τη χρήση και την αξιοποίησή της, με την εξάντληση όλων των περιθωρίων πληροφόρησης.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι «πιο εύκολες» περιπτώσεις, λιγότερο επείγουσες ηθικά. Αυτές αφορούν σε δημόσια πιο «διαφανείς» και ορατούς τρόπους έκφρασης στο διαδίκτυο, εκεί όπου οι συμμετέχοντες δεν ανήκουν σε ομάδα κινδύνου, ή τα δεδομένα που θα αξιοποιηθούν επίσης δεν θεωρούνται ευαίσθητα. Αφορούν, επίσης, κοινότητες που είναι δημόσιες, ή στις οποίες η πρόσβαση είναι εύκολη, χωρίς ιδιαίτερα προαπαιτούμενα. Εδώ οι κανόνες που αφορούν στην ηθική δεοντολογία απέχουν από την αυστηρότητα του είδους που αναφέρθηκε παραπάνω και ο ερευνητής μπορεί να αισθάνεται πιο άνετα κάνοντας την έρευνά του, αξιοποιώντας εποικοδομητικά αυτή τη σχετική χαλαρότητα, προς όφελος μιας πλούσιας ερευνητικά παραγωγής.

Σε αυτήν, τη δεύτερη κατηγορία, κατατάσσω και την περίπτωση της εθνογραφικής έρευνας την οποία παρουσιάζω στη συνέχεια. Εδώ το υλικό, φωτογραφικό και κειμενικό, θεωρείται δημόσιο, αφού η *online* κοινότητα δεν ανήκει σε ομάδα ευαίσθητη, ομάδα υπό απειλή ή αποκλεισμό, και η θεματική, επίσης, (η «παλιά πόλη» και η αστική ταυτότητα), δεν εμπλέκεται σε πρόκληση συγκρουσιακών και – δυνητικά – επικίνδυνων επεισοδίων στη δημόσια κουλτούρα.

Η ομάδα Patras Photos Old Special στην πλατφόρμα Facebook ως πεδίο έρευνας και μελέτης

Στην ψηφιακή πλατφόρμα Facebook, όπως, εξάλλου και σε άλλους ιστότοπους, εμφανίζονται τα τελευταία χρόνια αρκετές «ομάδες φίλων» με κεντρική τους θεματική παλαιές φωτογραφίες τόπων. Τρεις ομάδες γύρω από την Πάτρα υπάρχουν σήμερα, με παρόμοιες αρχές, αισθητική και προσέγγιση. Αριθμούν χιλιάδες μέλη, με πολλά από αυτά να συμμετέχουν όχι αποκλειστικά σε μία από αυτές.

Στη μελέτη αυτή θα εστιάσω συγκεκριμένα στην ομάδα Patras Photos Old Special,¹⁰ την οποία παρακολουθώ από την αρχή της δημιουργίας της ως τον παρόντα χρόνο, (περίπου δηλαδή από το καλοκαίρι του 2014 ως το φθινόπωρο του 2017), όντας η ίδια μέλος της.¹¹ Χρησιμοποίησα τη μέθοδο της εθνογραφίας του διαδικτύου, της *online* δηλαδή συμμετοχικής παρατήρησης, προκειμένου να καταγράψω τις πρακτικές διαχείρισης από τα μέλη-χρήστες της ομάδας και συμμετείχα διαδραστικά κατά τη διάρκεια της έρευνας, προβάλλοντας τον εαυτό μου με το μοναδικό προφίλ μου στο Facebook (το οποίο είναι δημόσιο, με ορατά προσωπικά μου δεδομένα, όπως στοιχεία σπουδών και εργασίας).¹² Εδώ πρέπει να υπογραμμίσω την ειδική σχέση που με συνδέει με την Πάτρα, αφού είναι ο τόπος καταγωγής και κατοικίας μου. Έτσι, έχοντας ήδη προφίλ στο Facebook, ήμουν μέλος της ομάδας από επιλογή, πριν, δηλαδή, την καταστήσω ερευνητική. Κατά συνέπεια, η έρευνά μου εντάσσεται στο πλαίσιο μιας αυτοεθνογραφίας (Haverinen, 2014 και 2015α) και θα μπορούσε να εκληφθεί, με την ευρύτερη έννοια, ως μια «ανθρωπολογία οίκου» (βλ. και εικ. 7 που αναφέρεται σε παλαιά επιχείρηση της οικογένειάς μου στην Πάτρα).

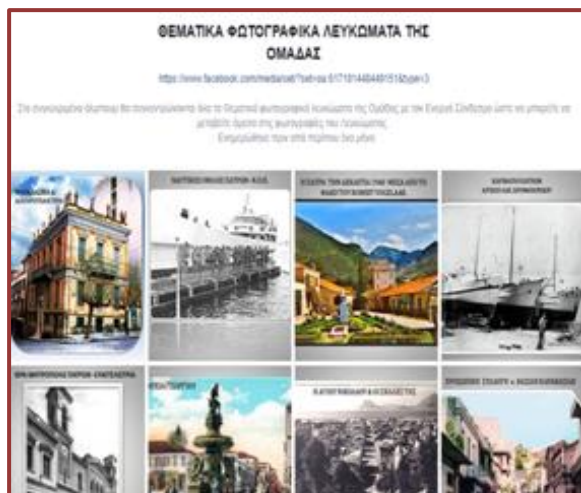
Παράλληλα με την εθνογραφική έρευνα, έγινε χρήση μεθόδων όπως η ανάλυση περιεχομένου αλλά και ανάλυση λόγου (*discourse analysis*) με τις οποίες επιχειρείται η κατηγοριοποίηση του υλικού που εκτίθεται, αλλά και του λόγου και των πρακτικών των χρηστών. Τέτοιες μεθόδους συναντάμε συχνά στο πεδίο της Ανθρωπολογίας των Μέσων και της Οπτικής Ανθρωπολογίας.

Τα βασικά ερευνητικά ζητούμενα σχετίζονται με το αναλυτικό πλαίσιο που θεωρήθηκε κατάλληλο για την προσέγγιση του θέματος και κινείται σε δύο κατευθύνσεις που δεν μπορεί να ιδωθούν ξέχωρα η μία από την άλλη: της αναπαράστασης και της επιτέλεσης, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα. Η πρώτη αφορά στη μορφή και το περιεχόμενο της Patras Photos Old Special, τη γενικότερη ταυτότητα και φυσιογνωμία της, τη συγκεκριμένη αναπαράσταση του τόπου και αφήγηση μνήμης που υιοθετεί και προτείνει. Ο προβληματισμός αυτός θα μπορούσε να τεθεί με το ερώτημα: ποια εικόνα του τόπου συγκροτείται εν είδει προϊόντος προς κατανάλωση; Η δεύτερη ερευνητική κατεύθυνση είναι προσανατολισμένη στον χρήστη, ως δρών επιτελεστικό υποκείμενο, στις πρακτικές διαχείρισης και επικοινωνίας που αναπτύσσονται από τον ίδιο και στη διαδραστικότητα με την οποία επικοινωνεί. Κεντρικό ζητούμενο αποτελεί σε αυτήν την περίπτωση ο τρόπος με τον οποίο συγκροτούν οι χρήστες συγκεκριμένες εκδοχές της συλλογικής ταυτότητας σε σχέση με την πόλη και το πώς συμβολικά επιτελούν τη μνήμη και την ανάκληση του παρελθόντος.

¹⁰ Ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.facebook.com/groups/368004753366823>. Ας σημειωθεί ότι στην παρούσα φάση, η ομάδα είναι “κλειστή”, μία ρύθμιση περισσότερο συμβολική: επιχειρεί να προσδώσει το χαρακτήρα μιας κοινότητας. Ο καθένας με ένα απλό αίτημα μπορεί να γίνει μέλος, από οποιοδήποτε ήδη μέλος της ομάδας.

¹¹ Η έρευνα αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο του διδακτικού μου έργου (στα γνωστικά αντικείμενα του Ψηφιακού Πολιτισμού και της Μουσειολογίας στο ΤΕΙ Στερεάς Ελλάδας) και μεταδιδακτορικής έρευνας στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο σε θέματα κυβερνοπολιτισμού, πολιτιστικών κοινοτήτων και πολιτιστικής διαχείρισης.

¹² Σημειώνω, εδώ, ότι επικοινωνήσα ηλεκτρονικά με έναν εκ των διαχειριστών προκειμένου να γνωστοποιήσω την έρευνά μου, αλλά και να ενημερωθώ σχετικά με τους όρους λειτουργίας της. Καταγραφή και παρατήρηση έγινε καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας της ομάδας, από την έναρξή της ως σήμερα. Το προφίλ με το οποίο συμμετέχω είναι το προσωπικό μου δημόσιο προφίλ στο Facebook.

Εικόνα 1
Εικόνα (screenshot) από άλμπουμ της ιστοσελίδας Patras Photos Old Special με συγκεκριμένη θεματική και την αντίστοιχη ενημερωτική λεζάντα

Το προφίλ της διαδικτυακής ομάδας Patras Photos Old Special: το γενικό πλαίσιο και ο ιστότοπος ως «εικονικό μουσείο»

Την ομάδα Patras Photos Old Special διαχειρίζονται τέσσερις υπεύθυνοι, που αναφέρουν ως κίνητρα δημιουργίας της ιστοσελίδας την αγάπη τους για την πόλη και το ερασιτεχνικό πάθος να διασώσουν το παρελθόν, την πολιτιστική της κληρονομιά, αλλά και να αφηγηθούν την μνήμη της. Ο ιστότοπος διακηρύσσει τη γενικότερη φυσιογνωμία και αρχές (δεοντολογικές, πηγές φωτογραφιών κ.λπ.) σε ένα κείμενο που συνοδεύει την αρχική σελίδα. Σύμφωνα με αυτό, η ομάδα Patras Photos Old Special «αποτελεί ένα όμορφο ταξίδι μέσα από την ποιοτική φωτογραφία στο νοσταλγικό κόσμο των αναμνήσεων, από την Πάτρα μας την πόλη της καρδιάς μας». Τα μέλη-χρήστες προσκαλούνται να μοιραστούν «όμορφες παλαιότερες φωτογραφίες και χαρακτηριστικά». Παράλληλα, οι διαχειριστές διατηρούν και κανάλι στον ιστότοπο YouTube, όπου εκθέτουν βίντεο με ανάλογο περιεχόμενο, σχετικό δηλαδή με την Πάτρα και την ιστορία του τόπου.¹³ Η ομάδα, ξεκινώντας το 2014, περίπου σε ένα χρόνο λειτουργίας, τον Αύγουστο του 2015, έφτασε τα 3500 μέλη, ενώ συνεχώς προστίθενται νέα. Δυο χρόνια μετά, τον Αύγουστο του 2017, καταγράφονται 22.800 μέλη.

Η ιστοσελίδα έχει τη μορφή μιας εικονικής έκθεσης, μιας μουσειακής φωτογραφικής αναπαράστασης, της οποίας το φωτογραφικό υλικό ανανεώνεται διαρκώς. Σε ό,τι αφορά στην

¹³ Συγκεκριμένα αναφέρεται στην αρχική σελίδα: «Αγαπητοί μας φίλοι, σας ευχαριστούμε για την συμμετοχή σας στην ομάδα μας. Αφού σας καλωσορίσουμε θα θέλαμε να σας ευχηθούμε ένα όμορφο ταξίδι μέσα από την ποιοτική φωτογραφία στο νοσταλγικό κόσμο των αναμνήσεων, από την ΠΑΤΡΑ μας την πόλη της Καρδιάς μας. Στη σελίδα μας θα έχετε τη δυνατότητα να μοιραστείτε μαζί μας όμορφες παλαιότερες φωτογραφίες και χαρακτηριστικά. Παράλληλα ως ενεργά μέλη της ομάδας, έχετε την δυνατότητα να αναρτήσετε και να μοιραστείτε μαζί μας τις δικές σας φωτογραφίες. Η πλειονότητα των φωτογραφιών μας προέρχεται από φωτογραφικά λευκώματα, φωτογραφίες ιδιωτικών συλλογών των μελών μας και διαδικτυακούς ιστότοπους. Στην αναδημοσίευση που γίνεται στην ομάδα μας καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να μνημονεύονται οι πηγές μας και να δίδονται όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για αυτές. Επισημαίνουμε πως τα πνευματικά δικαιώματα ανήκουν στους δημιουργούς & κτήτορες των φωτογραφιών. Ο ρόλος της σελίδας είναι καθαρά εκπαιδευτικός. Τα μέλη της ομάδας μας έχουν τη δυνατότητα να κοινοποιούν τις φωτογραφίες της ομάδας μας με την προϋπόθεση ότι θα αναφέρεται το όνομα της ομάδας και το όνομα εκείνου που ανέρτησε αρχικά τη φωτογραφία. Θα θέλαμε επίσης να τονίσουμε ότι η διαχειριστική ομάδα, διατηρεί το δικαίωμα να διαγράψει σχόλια, αναρτήσεις και οπτικοακουστικό υλικό που προσβάλλει ή δεν είναι σύμφωνο με τα όσα ήδη έχουν αναφερθεί. Σας ευχόμαστε μια όμορφη περιήγηση με εικόνες που αποτύπωσαν με ιδιαίτερη αγάπη και ζήλο και οι δημιουργοί τους !!!»

φυσιογνωμία του ιστοχώρου, αυτή διαμορφώνεται από τα ήδη υπάρχοντα άλμπουμ που έχουν εκθέσει οι διαχειριστές και είναι χωρισμένα σε κατηγορίες, μια πρακτική κατ' αναλογία με αυτήν της αρχειοθέτησης (εικ. 1). Αυτά τα άλμπουμ εμπλουτίζονται διαρκώς, εν είδει μιας μόνιμης έκθεσης, και είναι ανεξάρτητα από το φωτογραφικό υλικό που παρατίθεται σε συνεχή ροή.

Οι θεματικές των περίπου 100 άλμπουμ σήμερα μπορούν να διακριθούν στις εξής ταξινομήσεις:

- ➔ πρόσωπα (πολιτικοί, ηθοποιοί, αθλητές κ.α.),
- ➔ τοπόσημα (δρόμοι, πλατείες, μνημεία, το φρούριο της Πάτρας και το λιμάνι, ο φάρος, νεοκλασικά και άλλα κτίρια ιστορικής αξίας, ο σιδηροδρομικός και το τραμ),
- ➔ ιστορία (φωτογραφίες από σημαντικά γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας της πόλης, με χαρακτηριστικές εικόνες από την απελευθέρωση από τους Γερμανούς το 1944),
- ➔ οικονομία του τόπου (επαγγέλματα, επιχειρήσεις, καταστήματα),
- ➔ γιορτές/τελετουργίες/παρελάσεις (χαρακτηριστικές οι εικόνες από το καρναβάλι),
- ➔ παλαιές απεικονίσεις της Πάτρας σε γκραβούρες και χαρακτηριστικά, ιστορικά αρχεία, καρτ ποστάλ.

Χρήστες και διαδραστική επικοινωνία στην ομάδα Patras Photos Old Special

Το να είναι κάποιος χρήστης των κοινωνικών δικτύων δεν προϋποθέτει να βρίσκεται συνέχεια *online*. Ωστόσο η *online* συμμετοχική παρατήρηση επιτρέπει μια πιο άμεση βίωση της κοινωνικότητας και των τρόπων που ο ιστότοπος, ένας ηλεκτρονικός κόσμος, αποκτά νόημα στο πλαίσιο της καθημερινής επικοινωνιακής ροής του κυβερνοχώρου.

Επιπλέον, για μια πληρέστερη κατανόηση του ιστότοπου, χρειάζονται συνεχείς αναδρομικές επισκέψεις στο υλικό του, η υιοθέτηση μιας μορφής ασύγχρονης επικοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούν να καταγραφούν με μεγαλύτερη ασφάλεια κάποια ποσοτικά δεδομένα για τη δράση των χρηστών, που βρίσκω εξαιρετικά χρήσιμα, στον βαθμό που ένα από τα διακυβεύματα της ανάλυσης αποτελεί η διαδραστική επικοινωνία, όπως θα παρουσιάσω στη συνέχεια.¹⁴

Στο σημείο αυτό, θα δώσω μια γενική περιγραφή της δραστηριότητας, βασισμένη σε καταγραφή, ποσοτικοποίηση και ταξινόμηση της *online* συμπεριφοράς των χρηστών. Μια, κατ' αρχήν, ενδεικτική συστηματική καταγραφή της ροής υλικού κατά το τελευταίο δεκαήμερο του μήνα Αυγούστου 2015 (20-31 Αυγούστου 2015), χρησιμοποιήθηκε σαν ένας γενικότερος οδηγός αποτίμησης.¹⁵ Αυτή επαναλαμβάνεται σε ένα μεταγενέστερο χρονικό στάδιο, δύο χρόνια μετά, προκειμένου, σε συνδυασμό με τη συνεχή παρακολούθηση, να στοιχειοθετήσει τη συνολική εικόνα της ιστοσελίδας.

¹⁴ Π.χ. καταμετρώντας αντιδράσεις πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η παράμετρος του χρόνου. Μια φωτογραφία μπορεί να αγνοηθεί στον άμεσο χρόνο ανάρτησής της, αλλά να συμπληρώσει δεκάδες ή εκατοντάδες *likes* τις επόμενες ώρες/ ημέρες. Το ίδιο ισχύει και για τα σχόλια.

¹⁵ Βλ. τη σχετική την εργασία μου «Η πολιτισμική κληρονομιά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης: ψηφιακή διαχείριση και συμμετοχική κουλτούρα σε έναν ιστότοπο αστικής μνήμης», που παρουσιάστηκε στο 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Παπαγεωργίου 2016).

Κατά τη χρονική αυτή ενδεικτική περίοδο (20-31 Αυγούστου 2015), η ροή αναρτήσεων ήταν συνεχής σε όλη τη διάρκεια της κάθε ημέρας, ενώ έντονη κρίνεται και η συμμετοχή του κοινού, καθώς όλες οι αναρτήσεις είχαν διαδραστικό αποτέλεσμα.¹⁶ Αναρτήθηκε συνολικός όγκος 100 φωτογραφιών. Από αυτές οι 20 είναι καρτ ποστάλ και οι υπόλοιπες φωτογραφίες, ενώ αναρτήθηκε και ένα επιστολικό δελτάριο.

Οι πηγές του ψηφιοποιημένου φωτογραφικού υλικού είναι διάφορα αρχεία επίσημα, πολιτιστικών οργανισμών (π.χ. το αρχείο ΕΛΙΑ),¹⁷ προσωπικά/οικογενειακά, αλλά και υλικό που έχει αποκτηθεί μέσα από ιστότοπους δημοπρασιών όπως το Ebay ή το Delcampe. Ενδεχόμενη πηγή αποτελεί άλλωστε και το ψηφιοποιημένο υλικό έντυπων ή/και ηλεκτρονικών εφημερίδων ή περιοδικών.

Η θεματική των φωτογραφιών είναι προσαρμοσμένη στις θεματικές της αρχειοθέτησης που αναφέρθηκε. Υπάρχουν επιμέρους θέματα που φαίνεται να είναι προτιμητέα στις αναρτήσεις των διαχειριστών (οι οποίοι είναι και αυτοί που πιο συχνά αναρτούν υλικό), κάτι που προκύπτει από τη συχνότητα με την οποία εμφανίζονται.

Η χρονολογική κάλυψη εκτείνεται κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. ως περίπου τη δεκαετία του '80. Συγκεκριμένα, για το χρονικό διάστημα της καταγραφής που αναφέρθηκε, έχουμε περίπου 20 φωτογραφίες από τις αρχές του 20ού αιώνα και τον μεσοπόλεμο, 15 για την περίοδο '40-'44 και 30 φωτογραφίες από τις δεκαετίες '50, '60, '70 και '80. Ελάχιστες φωτογραφίες προέρχονται πριν από το 1900 αλλά και μετά το 1990. Υπάρχουν, επίσης, κάποιες φωτογραφίες σύγχρονες που απεικονίζουν κτίρια παλιά, νεοκλασικά και διατηρητέα, ή ερειπωμένα. Από τις σύγχρονες φωτογραφίες, είναι χαρακτηριστικές αυτές που αντλούν θέματα από την πολύ πρόσφατη μνήμη και ιστορία της Πάτρας, όπως από την Πάτρα ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα 2006 και από την κατασκευή της γέφυρας Ρίου- Αντιρρίου.

Σε ό, τι αφορά στα μέλη της ομάδας, αυτά μπορούν να διακριθούν πολύ γενικά στους συμμετέχοντες και στους μη συμμετέχοντες. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνω αυτούς που συμμετέχουν, με κάποιο δημόσια ορατό τρόπο (πρώτη σε συχνότητα δραστηριότητα είναι το απλό *like* σε ανάρτηση, ακολουθεί η συμμετοχή με σχόλιο, και τέλος, αρκετά μικρή εμφανίζεται η τάση να αναρτούν οι ίδιοι υλικό. Σε μικρότερο, επίσης, βαθμό «κοινοποιούν» υλικό. Σε βάθος χρόνου παρατήρησης τριών περίπου ετών καταγράφεται ένας πυρήνας μόνιμων συμμετεχόντων με «σχολιασμό»: είναι αυτοί/ές που πιο πρόθυμα σπεύδουν να αναφέρουν κάτι που γνωρίζουν για την πηγή μιας φωτογραφίας ή για την προσωπική τους εμπειρία (π.χ. βλ. αντιπροσωπευτική ομάδα συμμετοχής γύρω από αναρτημένη φωτογραφία, εικ. 2).

¹⁶ Ειδικότερα, η διαδραστικότητα μπορεί να εκτιμηθεί με κάποιου είδους ποσοτική καταμέτρηση των αντιδράσεων των χρηστών: το σύνολο των «likes», των «σχολίων» (*comments*) και των «κοινοποιήσεων» (*shares*), αποτελούν τύπους ψηφιακής δράσης που αποκαλούνται και «People talking about this» ή «Create a story about a post» και εκλαμβάνονται ως δείκτες καταμέτρησης της άμεσης αλληλόδρασης ανάμεσα σε κοινό και ιστοσελίδα.

¹⁷ Πρόκειται για το ψηφιοποιημένο αρχείο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), βλ. σχετικό ιστότοπο [<http://www.elia.org.gr/digitized-collections/collections-tour/>].

Εικόνα 2
Οι χρήστες επεξεργάζονται την αστική μνήμη: αστική μνήμη και συμμετοχική κουλτούρα

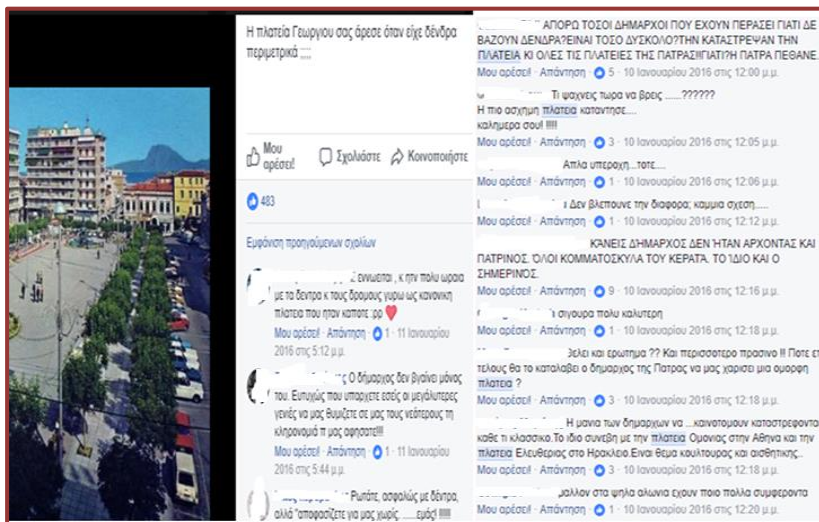
Στη δεύτερη κατηγορία νοούνται τα υπόλοιπα μέλη, τα οποία δημόσια είναι ανενεργά, παρότι ενδέχεται να επισκέπτονται τη σελίδα και να βλέπουν το υλικό που εκτίθεται. Κάτι τέτοιο είναι επίσης εφικτό και διευκολύνεται χάρη στη διάχυση του υλικού αυτού, αφού μέσω της σύνδεσης στο Facebook είναι δυνατή η εμφάνιση στον «τοίχο» του χρήστη μιας ανάρτησης που έγινε στον «τοίχο» μιας ομάδας στην οποία είναι μέλος. Επίσης, οι αναρτήσεις μπορεί να εμφανίζονται ως μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, εφόσον κάποιος έχει κάνει τις ανάλογες ρυθμίσεις.

Προκειμένου να δοθεί μια γενικότερη εκτίμηση (κατά το ίδιο χρονικό διάστημα) της «απλής συμμετοχής» μπορεί να αναφερθεί ο αριθμός των θετικών αντιδράσεων (*likes*), που συνήθως κυμαίνεται από 2 δεκάδες το λιγότερο ως 5 ή 6 δεκάδες (που είναι περίπου και ο μέσος όρος των *likes*), ανά ανάρτηση, (ή και σε σχόλιο ανάρτησης), ξεπερνώντας τα 100 *likes* σε κάποια ανάρτηση (με μέγιστο αριθμό περίπου τα 200 *likes*) που ενδεχομένως θεωρήθηκε ιδιαίτερης ιστορικής, συμβολικής, αισθητικής αξίας (π.χ. μια πολύ παλιά, σπάνια φωτογραφία).

Με βάση την πιο ενεργό συμμετοχή, το σχολιασμό δηλαδή, οι χρήστες (βλ. και σχόλια στις εικόνες του κειμένου που παρατίθενται ενδεικτικά):

- ζητούν περαιτέρω ενημέρωση, ρωτούν π.χ. την πηγή της φωτογραφίας ή διευκρινιστικά στοιχεία για τη χρονολογία και τον τόπο,
- συμπληρώνουν κάτι ενημερωτικό, εφόσον γνωρίζουν, γνώσεις της τοπικής ή της οικογενειακής τους ιστορίας. Συχνά εμφανίζονται ως φορείς προφορικής παράδοσης (γνωρίζουν κάτι επειδή το άκουσαν από ηλικιωμένο πρόσωπο).
- εκφράζουν με κάποιο σχόλιο τον θαυμασμό τους,
- διατυπώνουν την προσωπική/συναισθηματική τους εμπλοκή με το θέμα της φωτογραφίας (π.χ. κάτι που συνδέεται με την οικογενειακή τους ιστορία, με αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας),

- ➔ διατυπώνουν κάποιες αξιολογικές κρίσεις, συγκρίνοντας τις παλιές εικόνες με τη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων,
- ➔ πιο σπάνια, διατυπώνονται αρνητικά σχόλια, όπως για παράδειγμα αυτά που αφορούν στη σημερινή εικόνα της Πάτρας, σε σχέση με την παρελθοντική της (π.χ. στην εικ. 3, σχολιάζεται η έλλειψη πρασίνου στην κεντρική πλατεία τη πόλης μετά από έργα ανάπλασης). Το γενικότερο επικοινωνιακό πλαίσιο επιβάλλει μίαν «ευταξία» στο λόγο. Κάποια αιχμηρά πολιτικά σχόλια, ωστόσο, όπως βλέπουμε στην εικόνα 3, δεν διαγράφονται.

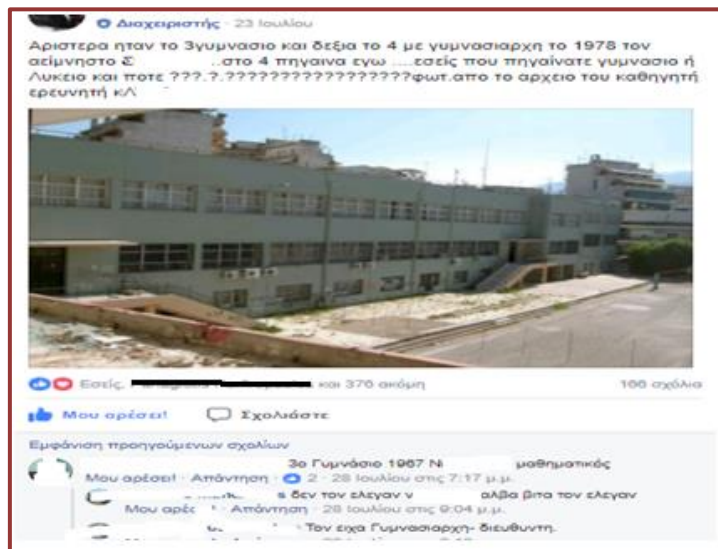

Εικόνα 3
Η κεντρική πλατεία Γεωργίου:
οι χρήστες σχολιάζουν αρνητικά
την πρόσφατη αστική
ανάπλαση ανακαλώντας τη
βιωματική τους μνήμη

Οι παραπάνω καταγραφές τεκμηριώνονται στη συνολική ύπαρξη της ομάδας στον κυβερνοχώρο ως το παρόν της έρευνας, με ελάχιστες ουσιαστικές αλλαγές. Ποσοτικά, βέβαια, παρατηρούμε την αλματώδη αύξηση του αριθμού των μελών από τον Αύγουστο του 2015 ως τον Αύγουστο του 2017 και ως τη χρονική περίοδο συγγραφής του κειμένου, αφού η ομάδα συνεχίζει την παρουσία της στον κυβερνοχώρο. Αυτό σημαίνει ότι αυξάνονται σε κάποιο βαθμό κάποιοι ποσοτικοί δείκτες συμμετοχικότητας (ενδεικτικά αναφέρω το μέσο όρο των *likes* που διπλασιάστηκε, ή τον αριθμό των σχολίων στις συζητήσεις που επίσης αυξήθηκε, όπως στις εικ. 4 και 5 από τον Ιούλιο 2017).

Γενικότερα, η φυσιογνωμία διατηρείται, με μέρος του αρχαιικού υλικού να κυκλοφορεί σε επαναλαμβανόμενες αναρτήσεις. Στα τρία περίπου χρόνια λειτουργίας του, ο ιστότοπος έχει αποκτήσει μια μορφολογική δομή σε επίπεδο αναπαράστασης, στην οποία υπεισέρχεται η διαδικασία της επιτέλεσης, της συμμετοχικής επικοινωνίας των χρηστών. Το επικοινωνιακό αυτό πλαίσιο είναι, έτσι, χαλαρά προσδιορισμένο μέσα από τους κανόνες που έχουν παγιωθεί (ο τρόπος που μπορεί να σχολιάσει κάποιος, η αποφυγή ύβρεων, τα όρια της οικειότητας μεταξύ των χρηστών, το περιεχόμενο του οπτικού υλικού που μπορεί να αναρτηθεί).

Η αξιοσημείωτη ενίσχυση της συμμετοχής, όσο περνάει ο χρόνος, δεν καταγράφεται μόνο ποσοτικά, όπως π.χ. με την αύξηση των αντιδράσεων σε αναρτήσεις και τη διάθεση για συμμετοχή σε σχόλια και συζητήσεις. Κάποιες φορές η άμεση ανταπόκριση για το θέμα προκαλεί γρήγορους διαλόγους που καθιστούν την επικοινωνία σύγχρονη, ενώ δυνητικά είναι ασύγχρονη. Επίσης, παρατηρείται μετατόπιση προς ένα επικοινωνιακό πλαίσιο μεγαλύτερης οικειότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αναρτήσεις των διαχειριστών που απευθύνουν ερώτημα προς τα μέλη της ομάδας δίνοντας αφορμή για εκτενή ψηφιακή συμμετοχή και συζήτηση. Στις εικόνες που ακολουθούν, είναι εμφανής η μεγάλη ανταπόκριση των φίλων της ομάδας. Ο διαχειριστής προσκαλεί τα μέλη να συγκροτήσουν μια κοινότητα εντοπιότητας, μνήμης, βιωματικής εμπειρίας (εικ. 4 και 5).

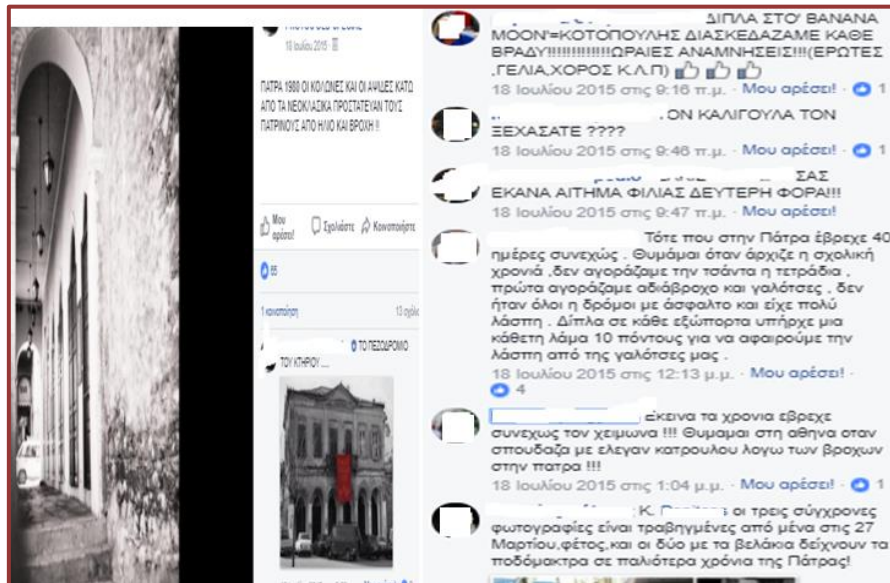

Εικόνα 4 Πληθώρα σχολίων σε μια από τις μεγαλύτερες συζητήσεις στη διάρκεια λειτουργίας της ομάδας

Εικόνα 5 Ανάρτηση – πρόσκληση προς τα μέλη, με τη μέγιστη ανταπόκριση

Στις πιο πρόσφατες φωτογραφίες, κυρίως από τη δεκαετία του '70 και ύστερα, υπάρχει μια τάση να εκφράζεται η βιωματική εμπειρία των χρηστών με σύντομες αφηγηματικές διατυπώσεις του τύπου : «σε αυτό το λούνα παρκ όταν ήμουν παιδί...», «σ' αυτή τη ντίσκο γίνονταν θρυλικά πάρτυ...», «ψωνίζαμε από αυτό το κατάστημα...» (βλ. εικ. 6 και 7, όπου απεικονίζεται ένα παλιό πατρινό κατάστημα). Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι που εκφραστικά επιτελείται με τη μεγαλύτερή του ζωντάνια ο κόσμος μιας «κοινότητας». Αποτελούν, επίσης, ένδειξη του ηλικιακού φάσματος του συμμετέχοντος κοινού.

Εικόνα 6 Διαμοιρασμός μνήμης, κοινωνικότητα, οικειότητα

Εικόνα 7 Μνήμη και γνώση του τόπου, οικειότητα: συμμετοχή και βιωματική εμπλοκή της εθνογράφου σε αυτήν τη φωτογραφία που απεικονίζει παλαιά οικογενειακή εμπορική επιχείρηση

Χρήστες και ψηφιακός λόγος

Η οπτική εικόνα – οι φωτογραφίες κυρίως – είναι αυτό που αποτελεί τη βάση της αναπαραστατικής δομής του Patras Photos Old Special. Παράλληλα, όμως, η εικόνα αποτελεί μέσο με το οποίο μιλούν και για το οποίο μιλούν οι χρήστες, όπως είδαμε. Έτσι, το κείμενο είναι εξίσου σημαντικό στην εθνογραφική καταγραφή. Κειμενικό υλικό αποτελούν: α) τα πληροφοριακά κείμενα-λεζάντες στα άλμπουμ της αρχειοθέτησης (της μόνιμης, δηλαδή, φωτογραφικής έκθεσης) που έχουν ύφος πιο επίσημο, β) η ενημερωτική λεζάντα του διαχειριστή ή του χρήστη που αναρτά υλικό στην καθημερινή ροή επικοινωνίας και γ) τα σχόλια χρηστών απομονωμένα ή ενσωματωμένα σε συζητήσεις.

Συνολικά, ο λόγος των χρηστών, συμπεριλαμβανομένων και των διαχειριστών της ομάδας, διαπνέεται από έντονη συναισθηματική φόρτιση, δηλωτική της σύνδεσής τους με την Πάτρα που αποτελεί τόπο βιωμένης εμπειρίας για πολλούς από αυτούς (γεννήθηκαν, έζησαν τα παιδικά τους χρόνια και κάποιοι από αυτούς ζουν ακόμη εκεί) ή κάποιας άλλης σύνδεσης (εργάστηκαν π.χ. για κάποιο χρονικό διάστημα κ.λπ.). Επιδιώκουν να δηλώνουν προσωπική γνώση και εμπειρία του τόπου. Κατασκευάζουν μια συγκεκριμένη αναπαράσταση της Πάτρας, βασισμένη στη «νοσταλγία» και σε ένα παρελθόν που επιλεκτικά τονίζει ορισμένες πλευρές της ιστορίας της. Αυτό το παρελθόν παραπέμπει, κυρίως, στην ευημερία και την οικονομική ανάπτυξη που επήλθε στην πόλη λόγω της ύπαρξης του λιμανιού και των εμπορικών συναλλαγών από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.¹⁸ Κατά συνέπεια, συνδέεται με τα οικονομικά εύρωστα στρώματα του πληθυσμού, την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο, τον κοινωνικό και πολιτισμικό τους κόσμο, ενώ φέρει ως σύμβολο «την Πάτρα της belle époque», μια συγκεκριμένη, δηλαδή, ταυτότητα της πόλης, ιδιαίτερα προβεβλημένη από τα τοπικά μέσα (*media*).¹⁹ Επιπλέον, η ανάληψη του θεσμού της «Πολιτιστικής Πρωτεύουσας» το 2006, έγινε αφορμή για την κυκλοφορία σχετικών εκδόσεων με φωτογραφικό υλικό και πραγματολογικά δεδομένα για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης, ενώ ο θεσμός του φημισμένου πατρινού καρναβαλιού αποτελεί κάθε χρόνο πεδίο αναπαραγωγής της αστικής ταυτότητας, μέσα από τις δράσεις και τις εκδηλώσεις του. Όλα αυτά, θεωρώ πως λειτουργούν ως πλαίσια εξοικείωσης ή διακειμενικότητας γύρω από τη νοηματοδότηση του τόπου και κατεύθυνσης προς μία τουλάχιστον κυρίαρχη εκδοχή αναπαράστασής του.²⁰

¹⁸ Βλ. την πολύ καλή παρουσίαση της εικόνας της πόλης, από τον ανθρωπολόγο Λεωνίδα Σωτηρόπουλο, *Η Πάτρα τον 19ο και τον 20ό αιώνα* (Σωτηρόπουλος, 1997).

¹⁹ Ο Σωκράτης Σκαρτσής, στον πρόλογο του συλλογικού έργου *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας*, επισημαίνει την έλλειψη επαρκών ποιοτικών μελετών για την πόλη, σε αντίθεση με την πληθώρα αναφορών και ιδεών γύρω από «την άνθηση σ' αυτήν μιας πλούσιας belle époque» (Σκαρτσής, 1997: 9).

²⁰ Η έννοια της διακειμενικότητας (*intertextuality*), δανεισμένη από τη θεωρία της λογοτεχνίας, και ιδιαίτερα τη συμβολή της Julia Kristeva, χρησιμοποιείται στη θεωρία των μέσων για να υποδηλώσει κοινό περιεχόμενο σε διαφορετικά πολιτισμικά κείμενα και είδη (*genres*). Στο σημείο αυτό μπορώ να παραπέμψω, ενδεικτικά, στο γνωστό μυθιστόρημα *Πριμαρόλια* της Αθηνάς Κακούρη, που, χρησιμοποιώντας στοιχεία τοπικής ιστορίας της Πάτρας, αναφέρεται στη μεταιχμιακή εποχή των δυο αιώνων, 19ου και 20ού: εποχή που περίπου έθεσε τις βάσεις σε κοινές αντιλήψεις για την «ένδοξη» ιστορία της πόλης, με τη μεγάλη ακμή του εμπορίου, τα μεγάλα τζάκια των επώνυμων εγχώριων και ξένων αριστοκρατών, την εισαγωγή ξένων ηθών και το βλέμμα στραμμένο προς τη «δύση».

Η προτιμητέα «νοσταλγική» αναπαράσταση της πόλης εκφράζεται, επίσης, και μέσα από τα σχόλια χρηστών-μελών, που γράφουν αρνητικά για τη σύγχρονη αστική διαχείριση των τελευταίων τριών δεκαετιών. Πρόκειται, ακριβώς, για τη χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από πολλές και δραματικές επεμβάσεις και αλλαγές στο αστικό τοπίο και, ιδιαίτερα, στο ιστορικό κέντρο. Οι φωτογραφίες επίμονα τονίζουν αυτό που «χάθηκε», ως σύμβολο και «ενός αλλοτινού κόσμου που χάθηκε», ενός «αυθεντικού» παρελθόντος (ενδεικτική η εικόνα 8). Ο ιστότοπος, δίκην «διαδραστικού»/«εικονικού» μουσείου, είναι εκεί για να τον υπενθυμίζει, διατηρώντας το παρελθόν της πόλης ως πολιτισμική κληρονομιά που είναι ζωτικό μέρος μιας συλλογικής παροντικής ταυτότητας. Αν και η συνολική χρήση και αναπαράσταση του ιστότοπου είναι φαινομενικά αποπολιτικοποιημένη, πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι υπαινικτικά οι χρήστες απορρίπτουν συγκεκριμένες παρεμβάσεις στο δημόσιο αστικό χώρο, συμμετέχοντας με τον ήπιο τρόπο τους, σε μια γενικότερη συζήτηση/αντιπαράθεση για την σύγχρονη αστική διαχείριση.

Εικόνα 8 Η αυθεντικότητα του παρελθόντος

Εγχειρήματα όπως αυτό που παρουσιάστηκε εδώ, αναπαράγουν μια «νοσταλγική», «ομογενοποιημένη», «ωραιοποιημένη» εκδοχή και απεικόνιση της πόλης, χωρίς να αφήνουν χώρο για την ανάδειξη ενδεχόμενα διαφορετικών αναπαραστάσεων. Ωστόσο, όπως ακροθιγώς αναφέρθηκε, ένα από τα ζητήματα που ανέκυψαν είναι η δυνατότητα, στο συγκεκριμένο παράδειγμα, της άρθρωσης ενός αντι-ηγεμονικού λόγου σε κυρίαρχα προτάγματα πολιτικών αστικής διαχείρισης. Η παραγωγή και αναπαραγωγή ενός είδους νοσταλγίας δεν θα έπρεπε, υπό αυτό το πρίσμα, να θεωρηθεί μουσειακή αντιμετώπιση του παρελθόντος αλλά ενεργή συμμετοχή επί του παρόντος.

Κατασκευή του τόπου στον κυβερνοχώρο

Κόσμος του κυβερνοχώρου αποτελούν αυτές οι συμβολικές ψηφίδες υλικού, οργανωμένου γύρω από συγκεκριμένη εστίαση και θεματική. Παράλληλα, με μία έννοια, διαμορφώνουν, όπως στην

περίπτωση που εξετάζεται εδώ, κοινότητες και συλλογικές ταυτότητες μέσω των ψηφιακών πρακτικών της κατασκευής του αστικού τόπου και μέσω της διαχείρισης της αστικής μνήμης και της πολιτισμικής κληρονομιάς.

Στην περίπτωση της ομάδας Patras Photos Old Special, ο ομώνυμος διαδικτυακός τόπος είναι ένας τόπος του «ανήκειν». Γύρω από αυτόν συγκροτείται μια κοινότητα χρηστών, με βάση την κοινωνικότητα του διαμοιρασμού πολιτισμικού υλικού, της ανταλλαγής, της διαδραστικής, διαμεσικής επικοινωνίας. Η κοινωνικότητα αυτή αφορά εμπλοκή με τον τόπο καταγωγής που εκφραστικά φέρει τις ποιότητες τριών κυρίως χαρακτηριστικών: συναισθηματικών (π.χ. νοσταλγία, λύπη, οικειότητα), γνωστικών (γνώσεις για την τοπική ιστορία και τεκμηρίωσης του αρχαιακού υλικού), πολιτικών (ενδιαφέρον για τις πολιτικές γύρω από τον τόπο, όπως συντήρηση νεοκλασικών κτιρίων και αναπλάσεις).

Πρόκειται για μια κοινότητα στον κυβερνοχώρο που οικοδομείται ψηφιακά πάνω σε παραδοσιακά υλικά μιας εδαφοποιημένης ή αποεδαφοποιημένης κοινότητας: μνήμη, βιοματική εμπειρία, κοινωνικότητα, αίσθημα του ανήκειν είναι κάποια από αυτά (Δαλκαβούκης, 2012). Η κοινότητα ενδυναμώνει τους δεσμούς της μέσω των καθημερινών ανταλλαγών και της διαδικτυακής επικοινωνίας. Άλλα στοιχεία μπορούν να ληφθούν εδώ υπόψη, όπως, οι διάφορες σχέσεις που «δένουν» τα μέλη της ομάδας, καθώς πολλοί – πέρα από την εικονική φιλία – φαίνεται ότι γνωρίζονται στην «πραγματική» ζωή και συναναστρέφονται και δια ζώσης. Εξάλλου, από τη διερεύνηση των δημόσιων προφίλ χρηστών της Facebook σελίδας Patras Photos Old Special, προκύπτει μια εκτεταμένη κοινωνική δικτύωση σε πλέγματα που συνδέουν μεγάλο μέρος αυτών μεταξύ τους (εμπειρικά διαπιστώνεται από την εμφάνιση των λεγόμενων, στη γλώσσα του Facebook, «κοινών φίλων»).

Έτσι, παρατηρείται συμπερασματικά ότι η κοινότητα, με την επιτελεστική-αναπαραστατική μορφή που περιγράφηκε εδώ, (δυνητικά) υπάρχει μόνο στον κυβερνοχώρο. Ωστόσο, προϋπάρχει ο συμβολικός κόσμος πάνω στον οποίο συγκροτείται: οι κυρίαρχες εικόνες της Πάτρας, οι διαχρονικές μορφές πολιτιστικής διαχείρισης της πόλης, ακόμα, οι ιστορικά διαμορφωμένοι μικρόκοσμοί της και η κοινωνική της διάρθρωση. Ενώ, δυνητικά, επίσης, τα αποτελέσματα- συνέπειες της ύπαρξης και δράσης μιας τέτοιας ομάδας «επιστρέφουν» με διάφορες μορφές από τον κυβερνοχώρο στο «φυσικό κόσμο».

Η μουσειακή αναπαράσταση του τόπου προσδίδει μια υλικότητα, μια συμβολική δύναμη στον ιστότοπο της παλιάς πόλης. Η πόλη αναδεικνύεται ως ένας σημαντικός φαντασιακός τόπος για την επεξεργασία και συγκρότηση νέων μορφών ταυτοτήτων, αλλά και τόπος συλλογικής αφήγησης, μνημονικών πρακτικών και επιτελέσεων. Η πόλη είναι «γεννήτορας μνήμης» (Πορτάλιου, 1997). Οι *online* κοινότητες γύρω από τον τόπο και την ταυτότητά του διεκδικούν το «να είναι» σε έναν σύγχρονο κόσμο διασποράς, ρήξεων, εκ-τοπισμού, ραγδαίων μετασχηματισμών και ανακατατάξεων.

Έτσι, η πολιτισμική κληρονομιά αναδεικνύεται σε μέσο θεραπείας των κρίσεων ταυτότητας στη μετανεωτερικότητα (Butler & Rowlands, 2012).

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι άνθρωποι αναζητούν τοπικότητες, αγκυροβόλια ταυτότητας, αίσθηση «του κοινώς ανήκειν», και μέσα στα, φαινομενικά χαώδη, διαδικτυακά περιβάλλοντα επιχειρούν τη συνοχή και τη δημιουργία δεσμών. Και είναι ακριβώς η επιτελεστικότητα της συμμετοχής στον ιστότοπο Facebook που παράγει τοπικότητα και, μέσω αυτής, κοινότητα. Η επιτελεστικότητα αυτή μοιάζει με τις διαβατήριες τελετουργίες παραγωγής «τοπικών υποκειμένων» που αναλύει ο ανθρωπολόγος Arjun Appadurai (2014), σε έναν κόσμο που διαμεσολαβείται από τα μαζικά μέσα και χαρακτηρίζεται από επαυξημένες δυνατότητες δημιουργικής χρήσης της φαντασίας (Appadurai, 2014).

Άλλωστε, μέσω της «ψηφιακής μνήμης», όπως στην περίπτωση που εξετάστηκε, δημιουργούνται προϋποθέσεις για πιο εκτεταμένο «μοίρασμα αναμνήσεων», οι οποίες διαφορετικά θα ήταν περισσότερο εξατομικευμένες. Η ψηφιακή μνήμη είναι επιτέλεση της μνήμης, του παρελθόντος και της συλλογικής ταυτότητας, καθώς δρώντες/χρήστες επικοινωνούν μέσω ψηφιακών εφαρμογών (Burkey, 2014· Παπαγεωργίου, 2016). Και στον κυβερνοχώρο, καθώς ιστότοποι μετατρέπονται σε «τόπους συλλογικής μνήμης», τίθενται, με νέους όρους αυτή τη φορά, καίρια ζητήματα, αναπαράστασης και ερμηνείας, αλλά και πολιτικών γύρω από τις χρήσεις του παρελθόντος.

Συμπερασματικά

Εκκινώντας από τη γενικότερη συζήτηση που βρίσκεται σε εξέλιξη γύρω από το αναδυόμενο πεδίο της Ψηφιακής Ανθρωπολογίας, επιδίωξα στο παρόν άρθρο να προτείνω γόνιμους δρόμους θεωρητικής επεξεργασίας, προκειμένου να προσεγγιστούν οι κόσμοι του κυβερνοχώρου και να διερευνηθούν οι πολιτισμικοί μετασχηματισμοί, που συναρτώνται άμεσα από τα ψηφιακά περιβάλλοντα και την εκτεταμένη εμπλοκή των ανθρώπων σε αυτά.

Ο κυβερνοχώρος μπορεί να μελετηθεί εθνογραφικά, σε συνδυασμό με προσεγγίσεις και τεχνικές κατάλληλες για την αξιοποίηση του πολυμεσικού υλικού που παρέχει το διαδίκτυο. Τα νέα ψηφιακά μέσα με την πληθώρα των τεχνολογικών εργαλείων και των εφαρμογών που ενσωματώνουν, αποτελούν ισχυρούς μετασχηματιστικούς παράγοντες για την κοινωνική ζωή και τις πολιτισμικές διαδικασίες

Η ανθρωπολογία έρχεται να προσφέρει στη μελέτη του ψηφιακού πολιτισμού τα θεωρητικά, αναλυτικά και μεθοδολογικά εργαλεία που έχει ήδη αναπτύξει σε μια σειρά παραδοσιακών εστιάσεων, από τη συγγένεια, το φύλο και την κοινωνικότητα ως τις πολιτικές των ταυτοτήτων, τις εθνοτικές σχέσεις και τη μετανάστευση (Budka & Kremser, 2004: 222).

Η προσωπική μου εμπειρία από μακροχρόνια εθνογραφική έρευνα στο πεδίο της μετανάστευσης, με βοήθησε στο πέρασμά μου στην Ψηφιακή Ανθρωπολογία και Εθνογραφία. Διερευνώντας πώς οι μετανάστες που ήρθαν από την Αλβανία στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '90,

κατασκευάζουν εικόνες του τόπου, βιώνουν τη μεταναστευτική εμπειρία και μετασηματίζουν συλλογικές ταυτότητες, έπρεπε να αναμετρηθώ με δύο κόσμους: αυτόν που άφησαν πίσω τους και τον νέο, στο περιβάλλον εγκατάστασης. Οι ίδιοι μετακινούνταν (κυριολεκτικά αλλά και γνωστικά-φαντασιακά) ανάμεσα σε αυτά τα δύο κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα διαρκώς (Παπαγεωργίου 2011).

Παρόμοια, ο κυβερνοπολιτισμός δεν μπορεί να ιδωθεί ξέχωρα από την κοινωνική- πολιτισμική αφετηρία των δρώντων υποκειμένων που εισέρχονται στον κυβερνοχώρο. Έτσι, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί παρά ως διαδικασία δημιουργικής επενέργειας, που προσκαλεί τον ερευνητή του ψηφιακού κόσμου σε μια ερμηνευτική εθνογραφία, όπως την εισηγήθηκε ο Geertz (Haverinen, 2014: 16). Εν τέλει, πέρα από το να αναγνωρίσουμε διακριτές θεματικές του πεδίου, θα ήταν εξίσου σημαντικό να εργαστούμε πάνω στην ανανέωση του θεωρητικού ενδιαφέροντος που επιταχύνει η Ψηφιακή Ανθρωπολογία, ενισχύοντας το διάλογο γύρω από την πολιτισμική κριτική και την πολυτοπικότητα της εθνογραφικής πράξης που έχουν εγκαθιδρύσει ανθρωπολόγοι όπως ο Marcus ή ο Appadurai (Θεοδοσίου & Μυριβήλη, 2016: 254).²¹

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Α. (2004). *Εθνογραφία στο διαδίκτυο ή το διαδίκτυο ως εθνογραφία: δυνητική πραγματικότητα και πολιτισμική κριτική. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 115, 49-74.
- Appadurai, A. (2014). *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα, πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*. Κ. Αθανασίου (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αυδίκος, Ευ. (επιμ.) (2016). *Πολιτισμοί του διαδικτύου*. Αθήνα: Πεδίο.
- Boellstroff, T. (2008). *Coming of age in Second Life: An anthropologist explores the virtually human*. New Jersey: Princeton University Press.
- Boellstroff, T. (2012). Rethinking Digital Anthropology. Στο H. Horst & D. Miller (επιμ.), *Digital Anthropology*. Λονδίνο: Berg, σσ. 39-61.
- Boellstroff, T. (2013). Digital Anthropology. *Oxford Bibliographies in Anthropology*. Διαθέσιμο στο: <https://escholarship.org/uc/item/94j4h0p4> [προσπελάστηκε στις 25/11/2017].
- Boellstorff, T., Nardi, B., Pearce, C., Taylor, T. L. & Marcus, G. E. (2012). *Ethnography and Virtual Worlds: A Handbook of Method*. Princeton: Princeton University Press.
- Budka, P. & M. Kremser. (2004). CyberAnthropology - anthropology of cyberculture. Στο S. Khittel, B. Plankensteiner & M. Six-Hohenbalken (επιμ.), *Contemporary issues in socio-cultural anthropology: Perspectives and research activities from Austria*. Βιέννη: Loecker Verlag, σσ. 213-226.
- Budka, P. (2015). From marginalization to self-determined participation: Indigenous digital infrastructures and technology appropriation in Northwestern Ontario's remote communities. *Journal des Anthropologues*, 2015/3-4, (No. 142-143), 127-153.

²¹ Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι η ίδια η ανθρωπολογία στέκεται αναστοχαστικά και δημιουργικά απέναντι στη μετασηματιστική ισχύ του διασυνδεδεμένου κόσμου: οι ανθρωπολόγοι συνδέονται σε κοινότητες, ανταλλάσσουν υλικό, επικοινωνούν διαδραστικά. Ένα από τα πιο γνωστά και διαδεδομένα εγχειρήματα, το Open Anthropology Cooperative κινείται προς την κατεύθυνση μια δημόσιας ανοιχτής ανθρωπολογίας, σε ένα πλαίσιο ανταλλαγής, συνεργατικότητας, συμμετοχικότητας. Βλ. το σχετικό ιστότοπο: <http://openanthcoop.net/forum>.

- Burkey, B. (2014). *The Future of Remembering: How Multimodal Platforms and Social Media Are Repurposing Our Digitally Shared Pasts in Cultural Heritage and Collective Memory Practices*, Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο του Όρεγκον. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/1794/18378>, [προσπελάστηκε στις 25/11/2017].
- Butler, B. & Rowlands, M. (2012). Πολιτισμική κληρονομιά. Στο Ε. Γιαλούρη, (επιμ.), *Η Ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 125-170.
- Coleman, E. G. (2010). Ethnographic Approaches to Digital Media. *Annual Review of Anthropology* 39, 487–505.
- Δαλκαβούκης, Β. Κ. (2012). Μνήμη και κοινότητα. Επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες στην προοπτική της σύγχρονης λαογραφίας. Στο Μ. Γ. Βαρβούνης & Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία*, Β' τόμος. Αθήνα: Ηρόδοτος, σσ. 275-293.
- Dodge, M. & Kitchin, R. (2016). *Mapping Cyberspace*. Λονδίνο: Routledge.
- Ellison, N. B. & Boyd, D. (2013). Sociality through Social Network Sites. Στο Dutton, W. H. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Internet Studies*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σσ. 151-172.
- Escobar, A. (1994). Welcome to Cyberia: Notes on the anthropology of cyberculture. *Current Anthropology*, 35(3), 211- 223.
- Garcia, A. C., Standlee, A. I., Bechkoff, J. & Cui, Y. (2009). Ethnographic approaches to the internet and computer-mediated communication. *Journal of Contemporary Ethnography*, 38, 52-84.
- Geismar, H. (2012). Museum+Digital=?. Στο H. Horst & D. Miller (επιμ.), *Digital Anthropology*. Λονδίνο: Berg, σσ. 266-288.
- Haverinen, A. (2014). *Memoria virtualis - death and mourning rituals in online environments*. *Annales Universitatis Turkuensis – B* 386. Turku: Juvenes Print. Διαθέσιμο στο: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-5773-6>, [προσπελάστηκε στις 25/11/2017].
- Haverinen, A. (2015α). Facebook, Ritual and Community – Memorialising in Social Media. *Ethnologia Fennica*, 42, 7-22.
- Haverinen, A. (2015β). Internet Ethnography: The Past, the Present and the Future. *Ethnologia Fennica*, 42, 79-90.
- Hine, C. (2015). *Ethnography for the Internet: Embedded, Embodied and Everyday*. Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Bloomsbury Academic.
- Horst, H. & Miller, D. (2012). *Digital Anthropology*. Λονδίνο: Berg.
- Θεοδοσίου, Α. & Μυριβήλη, Ε. (2016). Δυνητική Πρέσπα: Έθνη-κράτη και συνοριακότητα στο διαδίκτυο. Στο Ευ. Αυδίκος (επιμ.), *Πολιτισμοί του διαδικτύου*. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 247-297.
- Κακούρη, Α. (2010). *Πριμαρόλια*. Αθήνα: Εστία.
- Κουζέλης, Γ. (2005). Χρήση και χρήστες των νέων τεχνολογιών: νέες μορφές υποκειμενικότητας και νέες μορφές γνώσεις. Στο Γ. Κουζέλης, Μ. Πουρνάρη & Β. Τσελφές (επιμ.), *Γνώση χρήσης και νέες τεχνολογίες*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 61-85.
- Kozinets, R.V. (2010). *Netnography: Doing ethnographic research online*. Λονδίνο: Sage.
- Miller, D. (2012). Κατανάλωση. Στο Ε. Γιαλούρη (επιμ.), *Η Ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 319-354.
- Miller, D. & Slater, D. (2000). *The Internet: An ethnographic approach*. Οξφόρδη: Berg.
- Miller, D. (2011). *Tales from Facebook*. Cambridge: Polity Press.
- Miller, D., Costa, E., Haynes, N., McDonald, T., Nicolescu, R., Sinanan, J., Spyer, J., Venkatraman, S. & Wang, X. (2016). *How the World Changed Social Media*. Λονδίνο: UCL Press. Διαθέσιμο στο: <https://www.ucl.ac.uk/ucl-press/browsebooks/how-world-changed-social-media>, [προσπελάστηκε στις 25/11/2017].
- Μυριβήλη, Ε. (2006). Από την αναπαράσταση στην επιτέλεση. Στο Δ. Παπαγεωργίου, Ν. Μπούμπαρης & Ε. Μυριβήλη (επιμ.), *Πολιτισμική Αναπαράσταση*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 57-77.

- Παπαγεωργίου, Β. (2011). *Από την Αλβανία στην Ελλάδα. Τόπος και ταυτότητα, διαπολιτισμικότητα και ενσωμάτωση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση της μεταναστευτικής εμπειρίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Παπαγεωργίου, Β. (2016). Η πολιτισμική κληρονομιά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης: ψηφιακή διαχείριση και συμμετοχική κουλτούρα σε έναν ιστότοπο αστικής μνήμης. Στο *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Βόλος, 24-26 Σεπτεμβρίου 2015, Παν/μιο Θεσσαλίας. Εκδ. Σκριάπας Κ.- Δίκτυο Περραιβία, σσ. 350-357.
- Παπαγεωργίου, Δ. (2005). Παραστάσεις και αναπαραστάσεις: η επιτέλεση (performance) του “πολιτισμού” και του “πολιτιστικού θεάματος”. Στο Ν. Βερνίκος κ.ά. (επιμ.), *Πολιτιστικές Βιομηχανίες*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 85-108.
- Παπαγεωργίου, Δ. (2006). Η πολιτιστική αναπαράσταση: προβλήματα και προοπτικές. Στο Δ. Παπαγεωργίου, Ν. Μπούμπαρης & Ε. Μυριβήλη (επιμ.), *Πολιτιστική Αναπαράσταση*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 17-57.
- Παπαηλία, Π. (2016). Διδασκαλία 2.0: Η εκδρομή στο φεγγάρι και άλλες περιπέτειες. Στο Ευ. Αυδίκος, (επιμ.), *Πολιτισμοί του διαδικτύου*. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 195-247.
- Pauwels, L. (2006). Ethical Issues of Online (Visual) Research. *Visual Anthropology*, 19, σσ. 365-369.
- Pfeil, U. & Zaphiris, P. (2010). Applying qualitative content analysis to study online support communities. *Universal Access in the Information Society*, 9 (1), 1-16.
- Πορτάλιου, Ε. (1997). Η αποξένωση από το χώρο της πόλης και η κρίση της συλλογικής μνήμης. *ΟΥΤΟΠΙΑ*, 23, 31-37.
- Postill, J. & Pink, S. (2012). Social media ethnography: the digital researcher in a messy web. *Media International Australia*, 145(1), 123-134.
- Σκαρτσής, Σ. Α. (1997). Πρόλογος. Στο *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας* (συλλογικό). Πάτρα: Εκδ. Παν/μίου Πατρών, σσ. 9-11.
- Σωτηρόπουλος, Α. (1997). Η Πάτρα τον 19ο και τον 20ό αιώνα (οικονομική ζωή και παροικίες). Στο *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας*, (συλλογικό). Πάτρα: Εκδ. Παν/μίου Πατρών, σσ. 177-196.
- Sveningsson, M. (2003). Ethics in Internet Ethnography. *International Journal of Global Information Management*, 11(3). Διαθέσιμο στο: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/440909/mod_resource/content/1/Ethics-in-Internet-Ethnography.pdf, [προσπελάστηκε στις 25/11/2017].
- Varis, P. (2015). *Digital ethnography*. Στο Α. Georgakopoulou & T. Spilioti (επιμ.) *The Routledge Handbook of Language and Digital Communication*. Λονδίνο: Routledge, σσ. 55-68.

Σύντομο Βιογραφικό

Η **Βασιλική Παπαγεωργίου** σπούδασε Εθνολογία στο Δημοκρίτειο Παν/μιο και ολοκλήρωσε το μεταπτυχιακό της στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Παν/μίου Αιγαίου, από όπου αναγορεύτηκε διδάκτορας με άριστα το 2009. Τα τρέχοντα επιστημονικά και ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στα σύγχρονα πεδία πολιτισμικής παραγωγής, στον οπτικό και ψηφιακό πολιτισμό, στις κουλτούρες και κοινότητες του κυβερνοχώρου, στην εθνογραφία του διαδικτύου, τις πολιτικές της αναπαράστασης και τη δημόσια κουλτούρα. Τα τελευταία χρόνια συνεργάζεται ως έκτακτη επίκουρος με το τμήμα Διοίκησης, Οικονομίας και Επικοινωνίας Πολιτιστικών και Τουριστικών Μονάδων του ΤΕΙ Στερεάς Ελλάδας, όπου διδάσκει Πολιτισμική Θεωρία, Μουσειολογία, Ψηφιακό Πολιτισμό και Πολιτιστικές Βιομηχανίες. Εκπονεί μεταδιδακτορική έρευνα στο Ε.Α.Π.

Short CV

Vasiliki Papageorgiou has studied Ethnology at the Democritus University of Thrace. She completed master studies in the department of Social Anthropology and History at the University of the Aegean and received a PhD from the same department in 2009. Her research interests lie within the field of cultural production, visual and digital culture, identities in cyberspace, the politics of representation and public culture. She currently teaches Cultural Theory, Museology, Cultural Industries and Digital Culture at the TEI of Central Greece. She is a post-doctoral researcher at the Hellenic Open University.